

УДК 39:323.1(=161.1:477):82-992(36+093)"17/18"
DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-3

ОБРАЗ РОСИЯН У ПОДОРОЖНІХ ПУТІВНИКАХ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Михайленко Галина Миколаївна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії, археології та методики
викладання
Херсонського державного університету
irida@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1160-8754

Мета дослідження – вивчити образ росіян, що переселилися на територію Південної України, на основі травелогів мандрівників кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. **Методологічною основою дослідження** стали такі методи, як аналіз, синтез, а також методи фронтиру та локальної історії. **Основні результати дослідження.** Саме наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. відбулися великі геополітичні зміни в південно-східному регіоні Європи: південні території України були інкорпоровані російською імперією. Ця подія призвела до переселення російськомовного населення до південноукраїнського регіону та його колонізації з метою долучення нових земель до загальноросійського життєвого простору. Завдяки адресній державній підтримці росіяни заселили значні території Півдня України. Такі територіально-політичні трансформації знаходили відклик у багатьох візитерів до південноукраїнського регіону. Ці епохальні зміни змусили багатьох росіян та іноземців описувати перебіг трансформацій у своїх подорожніх записках та оцінювати їх значимість. Наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. регіон відвідували представники дворянства та купецтва, вчені та звичайні мандрівники, які залишили по собі велику кількість подорожніх записок, що стали цінним ресурсом для відтворення образу росіян у південноукраїнському регіоні досліджуваного періоду. У своїх описах відвідувачі діляться особистими враженнями від побаченого, тож подібний матеріал не можна знайти в інших видах історичних джерел, що формувалися у межах органів російської адміністрації або піддавалися цензурі. Однією з тем травелерів є змаювання життя росіян на нових територіях. Центральне місце в записках посідає побут і характер переселенців з російських губерній, що мешкали на Півдні України. **Висновки.** У результаті дослідження вдалося виявити відмінності в описах і оцінках характеру і способу життя росіян іноземними російськими мандрівниками в досліджуваний період часу. Загалом, образ росіян висвітлювався на фоні протиставлення фундаментальних категорій еліта/народ, свобода/рабство, нація/народ.

Ключові слова: подорожні путівники, травелери, туризм, мандрівники, Південь України, травелогі.

THE IMAGE OF RUSSIANS IN TRAVEL GUIDES OF THE LATE 18TH – THE EARLY 19TH CENTURY

Mykhaylenko Halyna Mykolayivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of History,
Archaeology
and teaching methods
Kherson State University
irida@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1160-8754

The purpose of the research is to study the image of Russians who moved to the territory of Southern Ukraine on the basis of the travelogues of the late 18th – the first half of the 19th century. **The methodological foundation of the research** comprises such methods as analysis, synthesis, and also the frontier method and the method of local history. **The main research results.** It was the end of the 18th – the first half of the 19th century, when substantial geopolitical changes occurred in the south-eastern region of Europe: the southern territories of Ukraine were incorporated by the Russian Empire. This event caused migration of the Russian-speaking population to the south-eastern region and its colonization aimed at incorporation of the South of Ukraine in the general Russian life space. Due to the targeted support of the government, Russians occupied substantial territories of the South of Ukraine. Such territorial-political transformations resonated in many visitors of the Southern Ukrainian region. These epochal changes made many Russians and foreigners describe the course of transformations in their travel notes and appreciate their significance. In the late 18th – the first half of the 19th century the region was visited by representatives of nobility and merchants,

scientists and ordinary travelers who left a large number of travel notes which became a valuable resource for depicting the image of Russians in the south-eastern region of the investigated period. In their travel notes, the visitors shared their personal impressions of their experiences, and similar materials cannot be found in other types of historical sources which were compiled under control of the Russian legislative bodies or were censored. One of the themes of the travelogues was depiction of the life of Russians in the new territories. The central subject of the travel notes was everyday life and character of migrants from Russian gubernias, living in the South of Ukraine. **Conclusions.** The research findings allowed identifying differences in the descriptions and evaluations of the character and the life style of Russians by foreign and Russian travelers in the investigated period. On the whole, the image of Russians was depicted against the background of opposing the fundamental categories – elite/common people, freedom/slavery, nation/ common people.

Key words: travel guides, travel notes, tourism, travelers, South of Ukraine, travelogues.

1. Вступ

Актуальність досліджуваної проблеми визначається глибокою зміною уявлень про статус Півдня України на сучасному етапі українського державотворення та в умовах повномасштабної війни росії проти українського народу, адже це змінило розуміння історії України кінця XVIII – початку XX ст. Важливо спростувати штучну «новоросійську теорію» імперії та продемонструвати домінуючу роль українського та європейського чинників у розвитку земель Півдня України. Більше того, з'являється бачення, що Південна Україна історично розглядається як суто модерний український регіон, який мав широкі можливості розвиватись у руслі західноєвропейської культури.

Усвідомлення важливості Південної України починається наприкінці XVIII – у XIX ст. Так, наприклад, А. Гурлянд (Гурляндт, 1900), Н. Надеждін (Надеждін, 1844), К. Зеленецький (Зеленецький, 1844), Н. Гудзій (Гудзій, 1888) та інші публікували в журналах «Записки Одеського історико-старожитного товариства» та «Відомості Таврійського наукового архівного комітету» описи іноземних і російських мандрівників на території Південної України. Згадані автори досить детально досліджували описи південного регіону України та його мешканців, щоб проаналізувати не лише характер подорожі, а й уявлення про загальні риси формування нового суспільства та інакшу культурну реальність.

Радянська історіографія ігнорувала вивчення образу українського народу, національно-культурну самобутність Півдня України. В основному увагу було зосереджено на військових, будівельних та соціально-економічних перетвореннях із застосуванням класового підходу.

Після проголошення незалежності України в 1991 році науковці знову звернулися до історії Південної України. Останніми роками було опубліковано багато історичних студій про розвиток Півдня України, зокрема, В. Константинової (Константинова, 2010), А. Дорошевої (Дорошева, 2009), М. Шитюка, В. Щукіна (Шитюк, Щукін, 2008) та ін., присвячених переважно етнічному, соціальному та релігійному просторам Півдня України. Однак, незважаючи на загальну репрезентацію історичних досліджень Півдня України,

слід підкреслити, що попередні розвідки не зосереджувалися на аналізі цивілізаційного дискурсу, який відбувався між російськими та іноземними мандрівниками.

Метою статті є дослідження образу росіян Півдня України на основі тревелерів кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Подорожні описи є безцінним джерелом історії формування нових соціокультурних реалій, оскільки їх автори фіксували власні спостереження в режимі реального часу. Швидким розвитком Півдня України цікавилися не лише урядовці та громадські діячі, а й громадяни багатьох країн, які були зацікавлені/стурбовані долею південноукраїнського регіону, а тому прискіпливо описували характер, побут росіян.

2. Образ росіян у тревелерах іноземців кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Образ росіян у іноземців формувалася здебільшого під впливом декількох важливих чинників: об'єктивних (політичних, соціально-економічних, побутових), суб'єктивних (особистісних бачень авторів тревелерів), традиційних (стереотипних уявлень про країну та її мешканців).

Маршрути, якими пересувались іноземні візитери на Півдні України, були цілком традиційними і проходили через Одесу, Миколаїв, Херсон, Катеринослав, Олександрівськ, Керч, Феодосію, Сімферополь, Севастополь, Бахчисарай тощо, звідки вже мандрівники або поверталися додому, або продовжували свої подорожі іншими регіонами чи країнами.

Наприклад, К. Кох, німецький мандрівник та дослідник природи, під час своєї подорожі Кримським півостровом здебільшого виявляв інтерес до історичного спадку, розмірковував про окремі проблеми регіону. Зокрема, звернув увагу у своїх роздумах на росіян, які в його викладі поставали доволі грізним супротивником і протиставлялися цивілізованому західному світу своїм «варварством» та військовою агресією. У висновку – вони несуть загрозу західному світу, а тому від росіян потрібно захищатись. Навіть більше: напад західних союзників на російські терени забезпечить їх від майбутньої агресії росіян, які перетворили Крим на свій стратегічний пункт для наступу (Koch, 1855: 123).

Подібної думки дотримувалась і мандрівниця Е. Кравен. Хоча, на відміну від К. Коха, вона здебільшого акцентувала увагу на своїй особистості і регулярно підкреслювала особливості перебування леді у нецивілізованому світі росіян. Мандрівниця слідувала традиційним візіям тогочасного сприйняття росіян і підкреслювала їхнє проміжне становище у ієрархії народів між західною та східною цивілізаціями. Для такої ієрархії складені оціночні стереотипи в тому, що західна цивілізація є суто прогресивною, а східна – відсталою. Проміжне становище росіян включало у себе тези про те, що вони являли собою підростаючий народ, якому ще багато доведеться вчитись, але при цьому вони розглядалися як здібні учні. Характеризуючи росіян, Е. Кравен (Кравен, 1795: 123) відзначала, що вони мають перспективи у сприйнятті успіхів західної цивілізації, але в багатьох аспектах їм ще потрібно дуже багато зробити. Окрім цього, відбувалось протиставлення російської еліти і народу. Представники вищих прошарків російського суспільства уже сприймалися як середовище витончених людей, хоча з певними застереженнями про нелюдність, нещирість, осіб, від яких відчувається зло і заздрість, але розумних, здатних до навчання «дітей». Її здивувала мода на західноєвропейський одяг серед представників російської аристократії, мандрівниці хотілось їх побачити в оригінальних російських нарядах. Водночас власне російський народ являвся в образі «дитя» вже трохи зіпсованого, але простодушного, легковірного, доброго і не зовсім цивілізованого, яке не відрізнялося особливими інтелектуальними здібностями. Повільне сприйняття цивілізаційних досягнень трактувалося як певна загроза для західного світу (Надеждин, 1844: 125–134, 172–174, 252, 315).

Подібного протиставлення «російська еліта vs народ» дотримується й інша англійська мандрівниця М. Гутрі, яка описує аристократію в більш-менш позитивному образі: здатні налагодити сільське господарство, виступають у ролі непоганих господарів. Народ представлений загалом як непогані люди, простодушні, але не зовсім цивілізовані. Єдине, що, на її думку, об'єднує між собою еліту і народ, – постійна готовність до війни (Гутри, 1810: 26–48).

Інша мандрівниця М. Холдернесс, подорожуючи Півднем України, не бачила в росіянах нічого цивілізованого і не втрачала можливостей для того, щоб продемонструвати критичне ставлення до російського побуту, організації життєвого простору та підкреслити політичну, економічну і соціальну відсталість. Наприклад, у Миколаєві вона мала змогу познайомитись з російськими дворянами, які за направленням уряду певний час навчалися у Великобританії. Вони з теплотою згадували цей період свого життя, але, за оцінкою

М. Холдернесс, уряд відібрав осіб, нездатних до здобуття знань, оскільки результати свого навчання вони так і не інтегрували на місцевому ґрунті після повернення додому. Крім того, на її думку, план по аграрному розвитку Півдня України можна було загалом вважати провальним, адже на заваді стояв російський деспотичний уряд, дії якого здебільшого не давали змоги розвивати південноукраїнський регіон.

За оцінками М. Холдернесс, простий народ перебував у рабському становищі. І це стосувалося не тільки інших народів регіону. Самі росіяни мали поневолене (рабське) становище, з них низове російське дворянство вимагало велику кількість податків і хабарів. У своєму описі мандрівниця найбільш критично ставиться саме до низового місцевого дворянства, представники якого утримували у своїх руках основні важелі управління земельними, судовими, адміністративними справами регіону і не зупинялися у вимаганні хабарів. З цим питанням у М. Холдернесс відчувається особливо саркастичне ставлення до росіян, вона навіть презентує низку ілюстрацій до цього явища. Наприклад, наводить для підтвердження позитивного сприйняття цього явища російське прислів'я: «Суд любить золото, а страпаче – сребро». На підтвердження тези, що корупція у російській дійсності вважається цілком прийнятною, мандрівниця розповідає випадок, коли один з чиновників їй конфіденційно повідомив, що здатен при своїй невеличкій зарплатні зібрати хабарів на 1 000 руб. у місяць, бо населення йде на такі кроки, щоб уникнути більш жорстокого до них ставлення з боку місцевих представників російської влади. Тому у вжитку регіонального російського чиновництва побутовувало ще одне прислів'я: «Небо високо, а государь далеко» (Холдернесс, 1810).

Причини такого становища англійка вбачала у недостатньому рівні освіченості не тільки серед місцевих мешканців, а й у середовищі власне росіян, що переселялися на нові землі. На її переконання, відсутність нормальної системи освіти стоїть на заваді долучення звичайного «руського мужика» до цивілізованого світу. Знання ще слабо проникали у свідомість російського народу, яке б становище у соціальній сфері вони не займали. Це не залежало від походження (дворянин, селянин). За спостереженнями мандрівниці, росіяни ще й перебували в тенетах «духовного фанатизму», який недопускав аристократії об'єднатися з народом та відповісти на його запити. Подібна реакція була б характерна для вільних людей. Росіяни ж не демонстрували, на її думку, розвиток «вільних людей», навпаки, їхнє життя – демонстрація того, що всі вони глибоко невільні, як духовно, так і особистісно. Навіть освіта використовувалася для розповсюдження невігластва.

Однією з тем, що отримала найбільш розлоге висвітлення у подорожньому описі Півдня України американця Д. Стефенса, стало правове положення селян. Для нього росія на межі XVIII–XIX ст. була екзотичною країною, відмінною від Європи, і йому цікаво було порівняти розвиток Півдня України з Америкою. Він зустрів багатьох росіян, які організовували сільськогосподарське виробництво, і у нього здебільшого сформувалося більш-менш позитивне відчуття до російської еліти. Однак був один момент, який дуже сильно вразив американця: на полях російських поміщиків працювали кріпосні селяни, які фактично були рабами. Так, у нього на батьківщині теж були раби, але афро-американці, а тут він побачив, що білі люди були рабами білих. Батько американського мандрівника був солдатом революції і боровся за великі принципи та ідеали свободи і рівності, а він особисто побачив рабство серед білих. Це стало для нього великим потрясінням. Через побачене росіяни не вписувались в його картину цінностей як народ, що цінує свободу. До того ж через деякий час американець дійшов висновку, що росіяни погані менеджери, адже слабо розбираються у власних прибутках та видатках (Ейдельман, 2012: 246–250).

Мандрівником, який відрізнявся, мабуть, найбільш критичним ставленням до росіян на Півдні України, був Р. Лайалл. На сторінках свого подорожнього путівника він їх змальовував здебільшого в двох основних образах: хабарники та шахраї. Ці характеристики стосувалися усіх сфер, про які писав мандрівник. Скрізь він відзначав серед росіян жадібність та вимагання. Якщо росіяни займалися будівельними роботами, то Р. Лайалл надавав характеристику, що вони негідники під керівництвом шахраїв. Якщо росіяни продавали алкогольні напої, то візитер характеризував їх як фальсифікаторів та шахраїв, оскільки продавці обдурювали людей, а віце-губернатори, чиновники і різні клерки продавали розбавлений спирт за ціною чистого і збагачувалися. Якщо росіяни займалися адміністративними справами, то завжди їхня діяльність супроводжувалася корупцією та хабарництвом, вони могли зібрати певну кількість грошей, навіть якщо обіймали посаду короткий термін. Якщо росіяни налагоджували роботу митниці, це обов'язково призводило до корупції та хабарництва (Ейдельман, 2012: 110–150).

Загальний висновок Р. Лайалла полягав у тому, що рівень шахрайства серед росіян носив абсолютний характер. Російське дворянство цілком спокійно ставилося до того, що їхні менеджери нечесні та несправедливі. Так, він наводить приклад, що родичі та друзі доводили дворянину, що його обманюють його ж працівники, на що він відповів: «Я хорошо знаю, что мой управляющий

обманывает меня и при поставке продуктов, и деньгами, и богатеет благодаря своей низости, но что я могу сделать? Я неоднократно менял своих управляющих по одним и тем же причинам и находил второго таким же плохим, как первый, а то и хуже, и, по правде говоря, нынешний управляющий более умерен в своих потребностях, чем его предшественники. Я могу рассчитать его прямо сегодня, а завтра найти худшего. И к тому же мне придется переносить все неудобства, которыми обязательно сопровождается каждое такое изменение». Це цілковито узгоджувалося з думкою мандрівника, що росіяни постійно обманювали один одного і це вважалося прийнятною поведінкою (Ейдельман, 2012: 122–152).

На думку Р. Лайалла, росіянам притаманні яскраво виражені агресивні наміри, оскільки протягом усієї історії вони вели безкінечні війни зукраїнцями, поляками, турками і татарами. Також він протиставляв між собою російську еліту і народ, вважаючи, що «уж слишком очевиден контраст блеска и нищеты». При цьому відзначав такий нюанс, що елітарна частина намагалася цілковито підтримувати зовнішні атрибути свого статусу, навіть у ті моменти, коли грошей у них було обмаль.

Інший англійський мандрівник на Півдні України Р. Пінкертон багато подорожував регіоном і описував біблійні товариства: російське, одеське, німецьке та інші. Частина подорожнього путівника також присвячена детальному опису життя росіян. Візитер звернув увагу на велику кількість народних обрядів, пов'язаних із хрещенням, очищенням, наданням імен, описом амулетів, на наявність різного роду пересторог, характеризував манеру звернення залежно від соціального статусу тощо. На основі своїх спостережень він зробив висновок про залежність росіян від релігійних упереджень, вважаючи їх фанатично налаштованими. Загалом, росіяни, за його спостереженнями, виглядали досить простим народом (Ейдельман, 2012: 196–208).

3. Образ росіян у травелерах російських мандрівників кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Росіяни-мандрівники здебільшого сприймали своїх співвітчизників у позитивному форматі. Особлива увага приділялася військовим, серед яких панував пафос перемоги, оскільки нещодавно завершилися російсько-турецькі війни і більшість була в захваті від військових звіть, вихвалялись особистими здобутками, як-от: захоплення фортець, вбивство великої кількості людей, перетворення місцевих мешканців регіону на кріпосних селян. У своїх описах візитери формували ефект тотальної перемоги, оскільки росіяни зробили важливу справу – захопили Крим, перетворили його на військову базу, а це мало

для Росії важливе стратегічне значення. Росіяни, таким чином, відчували себе господарями підкорених народів, виконавцями великої справи для своєї держави. Російські військові так захопились своїми перемогами, що інколи водили екскурсії на місця своєї бойової слави. Наприклад, П. Сумароков згадував, як йому влаштували екскурсію в Миколаєві по захоплених у полон турецьких кораблях (Сумароков, 1800: 15).

Із загарбанням Півдня України географічний, політичний і військовий простір розширився для росіян за рахунок новоприєднаних територій, які знаходяться набагато ближче до Європи, тому панувала думка, що вони заслужили, а точніше, відвоювали собі право на красиве життя. Це призводило до того, що росіяни, облаштувавшись на Півдні України і зрозумівши, що до європейських країн дуже близько, поступово вчили іноземні мови, їздили частіше до європейських столиць і вже з відразою дивились у бік столичних міст Росії.

Себе ж росіяни позиціонували як великих цивілізаторів, які розширили горизонти цивілізованого світу, принесли світло у пустелю і пустопорожній край, які самі назвали «новоросія» і заявили, що вона повертається в «рідну гавань». Однак, коли саме «рідна гавань» втратила свої землі – ніколи не уточнювалося. Водночас у російських візитерів звучало, що південноукраїнський регіон належав запорожцям, кримським татарам і грекам. Мандрівники не втрачали можливості похвалитися власними знаннями давньогрецької мови і демонстративно показували, як вільно вони читають давньогрецькі написи, які зустрічають на історичних пам'ятках регіону (Холдернесс, 1810: 16, 56).

Наприклад, В. Измайлов у подорожньому путівнику переконував, що українці втратили здатність до власного державного розвитку, а тому природно перебувають під «захистом» російського народу, який, на його думку, позитивно впливав на хід колонізаційних процесів у регіоні. Крім того, він доводив, що саме росіяни підштовхнули місцеве населення до активного образу життя, принесли цивілізаційний розвиток, оскільки «русские» мають більше схильності за своїм характером до слави і більш агресивної завойовницької поведінки (Измайлов, 1802: 76–82).

Будівництво міст та флоту на Півдні України змальовувалося з великим пафосом. Усі переваги у подорожніх путівниках російських мандрівників набули форми давньогрецького епосу і часто у текстах фігурують відсилки до давньогрецької історії на Півдні України. Зокрема, згадувались фрагменти давньогрецької колонізації Північного Причорномор'я, які порівнювались з російським заселенням цих територій. У підсумку відзначалося, що росіяни, подібно до греків у старі часи, здійснили подвиг і заслуговують на ореол вічної

слави. У своїх описах російські мандрівники не визнавали впливів технологічної Західної Європи, а тому: справа будівництва міст презентувалася суто російською; організація життя в регіоні здійснювалася виключно завдяки росіянам; колонізація Півдня України відбувалася за рахунок росіян; мешканці в більшості – росіяни, а тому і Південь України слід вважати суто російським (Всеволожский, 1839: 2–3, 24–25).

Окремі візитери погоджувались з тим, що багато для розвитку регіону зробили французи, особливо виділялась постать дюка де Рішельє та інших менеджерів й управлінців. Проте подібне визнання підсумовувалося тим, що саме росіяни змогли відкрити двері для таких талантів, оскільки військовим шляхом захопили регіон і дали можливість французам поступити на російську службу. Сама ж російська аристократія часто описувалася як вельми приємне коло для спілкування, члени якого були знавцями багатьох мов, отримували найкращу освіту, були поціновувачами мистецтва, колекціонерами старовини; витонченими, добрими, приємними у спілкуванні особами; вони виділялися привітністю, щирістю і мудрістю в управлінні регіоном (Демидов, 1853: 282–287).

Російські селяни, яких перевезли із собою поміщики у ході колонізації краю, ставились до життя простіше. Часто у подорожніх путівниках вони змальовувались гостинними, добрими, простодушними, такими, що ніколи не скаржились на долю чи зайнятість і скромно говорили «жити можна». Селяни дійсно жили, як правило, скромно, збудувавши собі невелику просту хатину. Також відзначалось, що російські селяни цуралися переймати українську мову, вважаючи її мовою простолюдинів, але дуже часто користувалися нецензурними виразами, які, своєю чергою, переймали представники інших національностей. У досліджуваній період візитери це називали «ругаться по русски». Особливо росіяни пишались, коли флегматичні німці навчились лаятись «по русски» і їм цікаво було спостерігати, як німці вимовляють нецензурні слова з акцентом (Афанасьев-Чужбинский, 1861: 374–376).

Росіяни-андрівники досить зверхньо ставилися до мов інших народів, натомість, якщо чули, що людина «объясняется по Русски свободо» (Холдернесс, 1810: 9, 51, 66), готові були приділити час для розмови з нею. Особливу насолоду відчували, коли дізнавались, що іноземці працювали на знатних російських поміщиків. Наприклад, Н. Всеволозький згадував розповідь француза, який служив поваром в одній родині і зміг накопичити гроші для відкриття власного ресторану. До цієї історії мандрівник від себе додав, що француз накопив гроші «верно от крупниц с трапезы богатого своего барина» (Всеволожский, 1839: 33).

Слід також відзначити, що мандрівники з російської імперії з великим пієтетом сприймали європейські нововведення та товари, вважаючи їх кращими на декілька порядків, ніж навіть продукцію власного, російського, виробництва (Всеволожский, 1839: 44). Захоплене відношення до європейського краму прослідковувалося у всьому: одяг, промислові та сільськогосподарські товари, кулінарні вироби, напої, тютюн тощо – усе вважалося кращим, зразковим. Кожен росіянин мріяв купити і користуватися європейськими товарами; гуляти парками в англійському стилі; зупинитись у готелях, власниками яких були німці; смакувати їжу, яку готували французи. Усе західноєвропейське постійно вихвалялося (Всеволожский, 1839: 48–49; 15, 66–72).

Натомість, коли справа доходила до користування, наприклад, готелями, власниками яких були татари, болгари, греки та представники інших національностей, російські мандрівники надавали довгу негативну оцінку їхній діяльності. Їх не влаштовувало геть усе: дивани були нерівними, білизна не була м'якою, кухня не смакувала тощо. Загалом, російські візитери зі зверхністю, пихатістю і неповагою ставились і до самих місцевих мешканців, часто називаючи кримських татар варварами, євреїв – жидами, українців – малоросами (Всеволожский, 1839: 26, 33; 15, 51, 68). Наприклад, А. Демидов зауважував, що саме через недостатню увагу греків, татар, вірмен до комфорту бідним і нещасним російським мандрівникам доводиться брати із собою власну постільну білизну, щоб було зручно у таких готелях ночувати (Демидов, 1853: 292–293).

Окремо слід окреслити момент, що чітке місце у травелерах посідає образ російського народу як такого, який вмє коритися своїм повелителям та покровителям. Замість поняття «воля» і «вільне життя» росіяни задовольняються «милістю» божею та царською і почуваються щасливими, що їм це доступно. Натомість «воля» не виступала життєвою цінністю росіян, оскільки, за роз'ясненнями, що презентувалися в записках російських мандрівників, вона краде в людини почуття держави, батьківщини, затишку і необхідних для життя матеріальних благ (Афанасьев-Чужбинский, 1861: 382–385).

Російські поміщики мали образ стереотипного господаря землі, але з невеликими відмінностями від тих характеристик, які вони мали безпосередньо в російських губерніях. На Півдні України у подорожніх описах вони виглядали більш активними, підприємливими, нахабними. Один із прикладів А. Афанасьєва-Чужбинського засвідчував, що поміщики правого берега Дніпра, який перебував у межах Херсонської губернії, змогли захопити плавні вздовж лівого берега Дніпра, який відносився до іншої губернії – Таврійської.

Виявити, як їм це вдалося зробити та ще й на законних підставах, сучасникам так і не вдалося.

Здібності росіян у подорожніх путівниках переважно оцінювались неоднозначно. З одного боку, вони виглядали більш-менш працьовитими людьми, виявляли хист у промисловій сфері, яку А. Афанасьєв-Чужбинський навіть називав найбільш діяльною сферою росіян. Натомість, у землеробстві на Півдні України вони не знайшли собі застосування, їм постійно все заважало: землі неродючі дістались, реманенту необхідного не було, робота велася ситуативно, а не цілеспрямовано. Також відзначалося, що росіяни дуже багато вживали алкогольних напоїв, причому всюди: в питних закладах, вдома, дорогою, у гостях тощо. Прикметно, що росіян, які вживали забагато алкоголю, оцінювали негативно, а іноді до них застосовувалося і покарання, але, загалом, така якість не вважалась особливо гріховною і сильно не засуджувалась. Якщо росіянин багато вживав алкогольних напоїв і був до цього ще не працьовитою людиною, то найбільше покарання, яке він міг отримати, – рекрутчина. Але якщо людина була досить кваліфікованою у своїй професії, то такі, навпаки, цінувались і за жодних обставин з ним не прощались і все їм пробачалося (Афанасьєв-Чужбинский, 1861: 364–389).

4. Висновки

Таким чином, можна зробити висновок, що опису росіян, які перебували на південноукраїнських теренах, приділено багато уваги в травелерах мандрівників кінця XVIII – першої половини XIX ст. Російські візитери здебільшого намагались надавати позитивні характеристики співвітчизникам та презентувати їх в образі повноправних господарів регіону. Описи насичені пафосом військових перемог, долученням до цивілізаційних новинок, проведенням колонізаційних процесів і утвердженням росіян саме в якості домінуючого народу в Південній Україні. Негативних описів не багато, адже російські мандрівники намагались не акцентувати увагу на недоліках представників власного народу, а якщо і знаходились такі, то їх намагались виправдати.

Іноземні мандрівники, на протипагу візитерам з росії, у подорожніх описах відзначали велику кількість негативних рис росіян, які сприймалися як агресивний, задрісний, не зовсім цивілізований народ із сильно розвиненими хабарництвом, корупцією та бюрократією. Стримано оцінювались європейцями і цивілізаційні зрушення росіян, наголошувалося, що росіянам потрібен час для технологічного, освітнього, економічного і політичного прориву. Проте відзначалося, що росіяни можуть повчитись і тоді матимуть перспективи розвитку.

Схожість описів іноземних і російських візитерів можна відзначити в протиставленні образу росіян у характеристиках «еліта/народ». Еліта

змальовувалася здебільшого позитивно. Її представники презентувалися добрими, освіченими, мудрими менеджерами, які якщо і мали певні недоліки, то це не спотворювало загальний образ. Натомість народ (селянство, міщанство, дрібне чиновництво) більше критикувався. Представники нижчих прошарків змальовувалися агресивними, забюрократизованими, хабарниками, корупціонерами; особами, що постійно ляялися, вживали алкогольні напої у надмірних дозах. Селяни ж презентувалися як такі, що абсолютно не проти кріпосної залежності, оскільки їм цілком досить божої або царської милості. Єдина риса, в якій еліта та народ були схожими, – це постійна готовність до військових дій, а також абсолютна прихильність до релігії та церкви на рівні фанатизму.

Загалом, аналізуючи всі характеристики, сфери діяльності та обізнаності росіян, можна

зробити висновок, що більшість з них усувалася з рівня політичної суб'єктності, не долучалася до управління державою, у цій ніші вбачалися тільки представники еліти. За народом визнавалися тільки звичаї, обряди й інші традиційні комплекси, без права брати участь у житті власної країни. Для народу цілком природним вбачався статус залежної особи, якій не потрібні такі категорії, як «воля», «свобода», «вибір», що вважалися зайвими для російських селян, ремісників, міщан. У цьому плані виглядають залежними і представники аристократії, оскільки для них рушійною силою життя і розвитку була категорія царської волі. Однак саме на Півдні України спостерігалася особливість російської еліти – більша самостійність та автономність у діяльності, що сформувалися завдяки частим контактам із західноєвропейською елітою.

Література:

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Санкт-Петербург : Типография морского министерства. Т. 1. 1861. 465 с.
2. Всеволожский Н.С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах. Москва : Тип. Августа Семена при Императорской Медико- хирургической академии. Т. 1. 1839. 495 с.
3. Гудзий Н. К истории русского сентиментализма (Путешествие в Крым П. Сумарокова). *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь : Таврическая Губернская типография. 1888. № 6. С. 132–143.
4. Гутри М. Письма о Крыме, Одессе и Азовском море. Москва : Тип.Н.С. Всеволожского. 1810. 293 с.
5. Гурлянд А. Из описания г. Одессы, сделанного генералом Сухтеленем. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса : Экономическая типография. Т. XXII. 1900. С. 16–17.
6. Ейдельман А. Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса : «Optimum». 2012. 284 с.
7. Демидов А. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 г. Анатолием Демидовым. Москва : Тип. А. Семена. 1853. 543 с.
8. Дорошева А.О. Самоврядкування в приморських містах Півдня України в другій половині XIX ст. : дис ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Одеса. 2009. 195 с.
9. Измайлов В.В. Путешествие в полуденную Россию: в письмах, изданных В. Измайловым. Москва : Университетская типография. 1802. Т. 1. 404 с.
10. Зеленецкий К. Путешествие в Южную Россию и Крым Анатолия Демидова. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса : Городская типография. Т. 1. 1844. С. 442–453.
11. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір(1861– 1904 рр.). Запоріжжя : АА Тандем. 2010. 569 с.
12. Koch C. The Crimea and Odessa. Journal of a tour, with an account of the climate and vegetation by Dr. Charles Koch / Transl. by Joanna V. Horner. London, 1855. 336 p.
13. Кравен Э. Путешествие в Крым и Константинополь в 1786 году. Москва : Университетская тип. 1795. 1855. 525 с.
14. Надеждин Н. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу Н.С. Всеволожского. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса : Городская типография. Т. 1. 1844. С. 433–441.
15. Сумароков П.И. Путешествие в Крым и Бессарабию в 1799 г. П.И. Сумарокова. Москва : Университетская типография у Ридигера и Клаудия. 1800. 238 с.
16. Холдернесс М. Крым XIX столетия в труде английской ученой и писательницы Мери Холдернесс. 1810. URL: <http://www.krimoved-library.ru/books/britanskiy-vzglyad-na-krim8.html> (дата звернення: 12.11.2023).
17. Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть. Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим. 2008. 222 с.

References:

1. Afanasiyev-Chuzhbynskyi, A. (1861). *Poezdka v Yuzhniuu Rossyiu* [A trip to Southern Russia]. Sankt-Peterburg: Tipohrafiya morskoho mynysterstva. T. 1. 465 s. [in Russian].
2. Vsevolozhskyi, N.S. (1839). *Puteshestvye cherez Yuzhniuu Rossyiu, Krym y Odessu v Konstantynopol, Maluiu Azyiu, Severniuu Afryku, Maltu, Sytsylyiu, Ytalyiu, Yuzhniuu Frantsyiu y Paryzh v 1836 y 1837 hodakh* [Travel through Southern Russia, Crimea, and Odessa to Constantinople, Asia Minor, North Africa, Malta, Sicily, Italy, Southern France, and Paris in 1836 and 1837]. Moskva: Typ. Avhusta Semena pry Ymperatorskoi Medyko-khyrurhicheskoi akademyy. T. 1. 495 s. [in Russian].
3. Hudzyi, N. (1888). K ystoriyy russkoho sentymentalyzma (Puteshestvye v Krym P. Sumarokova) [To the History of Russian Sentimentalism (P. Sumarokov's Journey to the Crimea)]. *Yzvestyia Tavrycheskoi uchenoi arkhyvnoi komissiyi*. Symferopol: Tavrycheskaia Hubernskaia tipohrafiya. № 6. S. 132–143 [in Russian].
4. Gutri, M. (1810). *Pisma o Kryme, Odesse i Azovskom more* [Letters about Crimea, Odessa and the Sea of Azov]. Moskva: Tip. N.S. Vsevolozhskogo. 293 s. [in Russian].
5. Hurliand, A. (1900). Yz opysaniya h. Odessi, sdelannoho heneralom Sukhtelenom [From General Sukhtelen's description of Odessa]. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriyy y drevnostei*. Odessa: Ekonomycheskaia tipohrafiya. T. XXII. S. 16–17 [in Russian].
6. Eidelman, A. (2012). *Odessa hlazamy brytantsev. Zametky puteshestvennykov* [Odessa through the eyes of the British. Notes of travelers]. Odessa: Yzdatelstvo. 284 s. [in Russian].
7. Demydov, A. (1853). *Puteshestvye v Yuzhniuu Rossyiu y Krym cherez Venhryiu, Valakhyiu y Moldavyiu, sovershennoe v 1837 h. Anatolyem Demydovym* [Journey to Southern Russia and the Crimea through Hungary, Wallachia and Moldavia, made in 1837 by Anatoly Demidov]. Moskva: Typ. A. Semena. 543 s. [in Russian].
8. Dorosheva, A.O. (2009). *Samovriaduvannia v prymorskykh mistakh Pivdnia Ukrainy v druhii polovyni XIX st.* [Self-Government in the Coastal Towns of Southern Ukraine in the Second Half of the Nineteenth Century]: dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 “Istoriia Ukrainy”. Odesa. 195 s. [in Ukrainian].
9. Izmajlov, V.V. (1802). *Puteshestvie v poludennuyu Rossyiu: v pismah, izdannyh V. Izmajlovym* [Journey to midday Russia: in letters published by V. Izmailov]. Moskva: Universitetskaya tipografiya. T. 1. 404 s.
10. Zelenetskyi, K. (1844). *Puteshestvye v Yuzhniuu Rossyiu y Krym Anatolya Demydova* [Journey to the Southern Russia and Crimea of Anatoly Demidov]. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriyy i drevnostei*. Odessa: Horodskaia tipohrafiya. T. 1. S. 442–453 [in Russian].
11. Konstantinova, V.M. (2010). *Urbanizatsiia: pivdenoukrainskyi vymir (1861–1904 roku)* [Urbanization: The South Ukrainian Dimension (1861–1904)]. Zaporizhzhia: AA Tandem. 569 s. [in Ukrainian].
12. Koch, C. (1855). *The Crimea and Odessa. Journal of a tour, with an account of the climate and vegetation by Dr. Charles Koch / Transl. by Joanna B. Horner*. London, 336 p. [in English].
13. Kraven, E. (1855). *Puteshestvie v Krym i Konstantynopol v 1786 godu*. [Journey to the Crimea and Constantinople in 1786]. Moskva: Universitetskaya tip. 1795. 525 s. [in Russian].
14. Nadezhdin, N. (1844). *Puteshestvie cherez Yuzhnyuu Rossyiu, Krym i Odessu* N.S. Vsevolozhskogo [Journey through Southern Russia, Crimea and Odessa by N.S. Vsevolozhskiy]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej*. Odessa: Gorodskaya tipografiya. T. 1. S. 433–441 [in Russian].
15. Sumarokov, P.Y. (1800). *Puteshestvye v Krym y Bessarabyiu v 1799 h. P.Y. Sumarokova* [Travel to the Crimea and Bessarabia in 1799 by P.I. Sumarokov]. Moskva: Unyversytetskaia tipohrafiya u Rydyhera y Klaudyia. 238 s. [in Russian].
16. Kholderness, M. (1810). *Krym XIX stoletia v trude anhlyiskoi uchenoi y pysatelnytsy Mery Kholderness* [Crimea of the XIX century in the work of the English scientist and writer Mary Holderness]. Retrieved from: <http://www.krimoved-library.ru/books/britanskiy-vzglyad-na-krim8.html> (Last accessed: 12.11.2023) [in Russian].
17. Shytiuk, M.M., Shchukin, V.V. (2008). *Yevreiske naseleattia Khersonskoi hubernii v XIX – na pochatku XX stolit* [The Jewish population of the Kherson province in the nineteenth and early twentieth centuries]. Mykolaiv: Vydavnytstvo Iryny Hudym. 222 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14.12.2023
The article was received 14 December 2023